

EKSKLUZJA SPOŁECZNA NA OBSZARACH WIEJSKICH W POLSCE

Małgorzata Raczkowska

Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Kierownik: dr hab. Alina Daniłowska, prof. SGGW

Słowa kluczowe: ubóstwo, ekskluzja społeczna, marginalizacja, bezrobocie

Key words: poverty, social exclusion, marginalization, unemployment

S y n o p s i s. Artykuł jest próbą uporządkowania rozważań na temat ekskluzji społecznej. W części teoretycznej przedstawiono definicje i zależności między ubóstwem a ekskluzją społeczną. Następnie przeanalizowano obiektywne (mieralne) czynniki obrazujące ekskluzję społeczną obszarów wiejskich w Polsce. Przedstawiono skalę ubóstwa, poziom bezrobocia oraz poziom wykształcenia mieszkańców wsi.

WPROWADZENIE I CEL BADAŃ

Postępujące zróżnicowanie społeczne, coraz bardziej złożony i pogłębiający się podział pracy, któremu towarzyszy nasilanie się nierówności społecznych, powodują, że marginalizacja społeczna stała się elementem funkcjonowania każdego współczesnego społeczeństwa. Ekskluzja zatem ma charakter powszechny i jest w zasadzie wbudowana w sam system społeczny. Elżbieta Tarkowska [2005, s. 21] napisała: *takie zjawiska, jak wykluczenie społeczne czy marginalność/marginalizacja występują w każdym społeczeństwie, są niejako atrybutem życia zbiorowego. Każde społeczeństwo ma swój margines, w każdym społeczeństwie zawsze i wszędzie są ludzie z czegoś wykluczeni z racji tych czy innych cech, posiadanych zasobów bądź deficytów, nie biorący udziału w całości życia społecznego, nie uczestniczący we wszystkim, wybierający tę a nie inną sferę aktywności.*

Wykluczenie społeczne jest więc zagadnieniem niezwykle szerokim, pojawia się na różnych płaszczyznach życia ludzkiego, dotyka zarówno jednostki, jak również całe grupy ludności. Wykluczenie społeczne staje się problemem coraz bardziej wielopłaszczyznowym. Pojawiają się zupełnie nowe czynniki determinujące sytuowanie jednostek na marginesie życia społecznego. Wykluczonym może być każdy, kto pozbawiony jest możliwości pełnej partycypacji w życiu społecznym. Problem marginalizacji społecznej, niskiego poziomu życia i zagrożenia wykluczeniem społecznym w znacznie większym stopniu dotyczy mieszkańców terenów wiejskich, gdzie świadomość wagi problemu, powiększania kapitału ludzkiego i społecznego jest znacznie niższa niż w przypadku mieszkańców miast.

Celem opracowania jest przedstawienie problemu ekskluzji społecznej na obszarach wiejskich w Polsce. Do realizacji tak postawionego zadania badawczego wykorzystano

literaturę przedmiotu oraz wtórne dane statystyki masowej (GUS). Zastosowano metodę porównawczą, posilując się metodą opisową i tabelaryczną.

POJĘCIE EKSKLUZJI SPOŁECZNEJ

Ubóstwo i ekskluzja społeczna w znacznej mierze współwystępują ze sobą, stanowiąc wzajemnie dla siebie przyczynę i skutek. Ubóstwo jest ważnym korelatem ekskluzji społecznej, a ekskluzja społeczna w pozaekonomicznych strefach życia – ważnym korelatem biedy [Grotowska-Leder 2005].

W dyskursie nad powiązaniem między ubóstwem a ekskluzją wątpliwości znikają, gdy analiza dotyczy jedynie biedy ekonomicznej. Ubóstwo jest wówczas jednoznaczne z wykluczeniem w sensie ekonomicznym. Brak pełnego lub społecznie akceptowanego dostępu do podstawowych dóbr materialnych oznacza gorszą pozycję w sensie materialnym. Natomiast gdy rozważania dotyczą pozaekonomicznych aspektów życia, ekskluzja społeczna nie musi być równoznaczna z niedostatkiem materialnym. Zasięg badań rozszerza się wówczas o kategorie inne niż tylko ekonomiczne, takie jak np.: polityczne, społeczne czy świadomościowe.

Termin *ekskluzja* wprowadzono do języka politycznego we Francji w latach 60. XX wieku i oznaczał on dosłownie 'usunięcie, wyłączenie, wykluczenie'. Do ekskludowanych zaliczano wówczas fizycznie i umysłowo niepełnosprawnych, inwalidów w podeszłym wieku, maltretowane dzieci, narkomanów, przestępców, osoby samotnie wychowujące dzieci, ludzi marginesu. W latach 80. XX wieku za wykluczonych uznani zostali także absolwenci szkół, których kwalifikacje nie odpowiadały wymaganiom rynku pracy, a w latach 90. – również imigranci. Od początku XXI wieku w wyniku pogłębiającej się polaryzacji społecznej w sferze materialnej do ekskludowanych zalicza się przede wszystkim osoby żyjące w ubóstwie, a także długotrwale bezrobotne. Pojęciem *ekskluzja społeczna* zaczęto także charakteryzować zjawiska towarzyszące ubóstwu i bezrobociu, takie jak: rozpad więzi społecznych, ograniczenie praw, dezorganizację życia rodzinnego.

W kategorii problemu społecznego ekskluzja społeczna definiowana jest jako skrajny wyraz marginalizacji osób i rodzin [Filaszek 2005, s. 45]. Jego efektem jest brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa ludzi w wielu ważnych aspektach życia społecznego, takich jak: praca, konsumpcja, edukacja, podejmowanie decyzji politycznych, udział w życiu społeczności lokalnych. Oznacza ograniczenie dostępu do dóbr i usług, instytucji i praw.

Ekskluzja społeczna jest zjawiskiem dynamicznym i wielowymiarowym, w którym następuje kumulacja rozmaitych wymiarów marginalności. Wynika to z faktu, że współczesny człowiek jest zaangażowany równocześnie w wiele różnych sfer życia. Ekskluzja może oznaczać ułomną partycypację w sferze ekonomicznej, politycznej, kulturowej i społecznej, ale może dotyczyć tylko jednej z tych sfer lub deficyt uczestnictwa może obejmować jednocześnie kilka obszarów życia. To, w ilu i w których strefach uczestnictwa społecznego doświadczane jest wykluczenie, jaki jest odczuwany poziom deficytów, określa skalę poczucia deprywacji.

W opinii badaczy problemu marginalizacji źródłami ekskluzji mogą być trzy elementy wzajemnie się wzmacniające:

- jednostka wykluczana (indywidualne cechy człowieka),
- sytuacja wykluczająca (bariery dostępu do praw, usług i dóbr),
- społeczne funkcjonowanie jednostki (relacje z innymi członkami społeczności) [*Narodowa...* 2003, s. 21].

Pierwszy czynnik stygmatyzuje jednostki ekskludowane jako gorsze w stosunku do reszty członków społeczności poprzez ich indywidualne cechy, takie jak: ubóstwo, niepełnosprawność, brak wykształcenia, uzależnienia, brak lub niechęć do pracy, wyuczona bezradność, uzależnienie od instytucji pomocowych, patologie społeczne, samotne macierzyństwo, a nawet starość.

Drugi element, definiowany jako sytuacja wykluczająca, określa proces zrywania więzi społecznych, prowadzący do pozbawienia zdolności działania i przebywanie osób wykluczonych w tzw. niebycie społecznym, do którego doprowadza utrudniony dostęp do praw socjalnych jednostki, tj. prawa do ochrony zdrowia, prawa do pracy, do własnego mieszkania, do godziwego wynagrodzenia za pracę umożliwiającego korzystanie z dóbr i usług oraz zabezpieczenie własnej egzystencji w godny sposób.

Trzeci element ekskluzji społecznej to deficyty społecznego funkcjonowania jednostki zgodnego z obowiązującym prawem i akceptowanego przez pozostałych członków społeczności. Wykluczeni żyją poza społecznością, a to przekreśla możliwość pełnienia przez nich ról społecznych (rodzinnych, towarzyskich, kulturowych, politycznych). Są wyłączeni z uczestnictwa w aspektach życia społecznego, uznanych za wartościowe i ważne [*Narodowa...* 2003].

Ekskluzja ma miejsce w różnych fazach życia człowieka, może być doświadczeniem trwałym lub przejściowym, czasami przybiera postać swoistej trajektorii prowadzącej do całkowitego, trwałego zerwania więzi społecznych i wypadnięcia z systemu społecznego [Rek, Woźniak 2005].

EKSKLUZJA SPOŁECZNA MIESZKAŃCÓW WSI

Charakterystyka ekskluzji społecznej osób zamieszkujących obszary wiejskie oparta jest o czynniki obiektywne, takie jak: skala ubóstwa, poziom bezrobocia oraz poziom wykształcenia. Na wstępie prowadzenia badań należy jednak zwrócić uwagę na bardzo ważny czynnik o charakterze subiektywnym, determinującym wymienione czynniki obiektywne – kapitał społeczny. Jest to zbiór zasobów tkwiących w związkach rodzinnych i w organizacji społeczności lokalnych [Trutkowski, Mandes 2005, s. 9]. Kapitałem społecznym są zobowiązania jednostek wynikające z ich wzajemnej komunikacji, wymiany informacji, a przebiegające według ustalonych norm w celu realizacji wspólnych celów. Źle ukształtowane więzi społeczne w danym środowisku lub też ich całkowity brak powodują zmniejszenie solidarności, zaufania społecznego, rodzą poczucie niesprawiedliwości, stają się przyczyną konfliktów społecznych i w konsekwencji mogą prowadzić do stopniowej ekskluzji jednostek lub całych grup ludności.

Z badań prezentowanych w literaturze przedmiotu [Kamiński 2005, Trutkowski, Mandes 2005, Fedyszak-Radziejowska 2002 i inni] wynika, że niski kapitał społeczny na obszarach wiejskich jest efektem przede wszystkim małego potencjału kapitału kulturowego mieszkańców. Tenże kapitał, czyli wykształcenie, umiejętności, wiedza, przygotowanie zawodowe, jest na tyle mały, że uzasadnione jest w wielu przypadkach określenie ludzi zamieszkujących te tereny mianem „kulturowo ubogich” [Karwacki 2005, s. 102]. Do tego koncentracja społeczności wiejskich w gminach i województwach o ogólnie wysokim bezrobociu strukturalnym, a więc w otoczeniu utrudniającym aktywizację zawodową, szczególne cechy demograficzno-zawodowe oraz cechy mentalne i psychologiczne ludności, prowadzą powoli do ekskluzji, czyli do wyeliminowania z życia społecznego.

Bardzo często podjęcie własnych inicjatyw w celu poprawy swojej sytuacji wydaje się mieszkańcom wsi niemożliwe. Wynika to przede wszystkim z braku umiejętności organizacyjnych i kooperacyjnych, nieznajomości rynku i braku umiejętności pozyskania niezbędnego kapitału, zarówno na działania biznesowe, jak i społeczne.

W Polsce głównym objawem ekskluzji społecznej jest ubóstwo. Przyczyną tej sytuacji jest przede wszystkim wysoki poziom bezrobocia. Zasięg ubóstwa ekonomicznego w Polsce jest zdecydowanie większy na wsi niż w miastach (tab. 1.).

Tabela 1. Wskaźniki zagrożenia ubóstwem ekonomicznym w latach 2010-2011 według miejsca zamieszkania

Miejsce zamieszkania	% osób w gospodarstwach domowych w roku o wydatkach poniżej			
	granicy ubóstwa skrajnego (minimum egzystencji)		ustawowej granicy ubóstwa	
	2010	2011	2010	2011
Ogółem	5,7	6,7	7,3	6,5
Miasta	3,4	4,2	4,4	4,1
Wieś	9,4	10,9	10,4	17,9

Źródło: [Zasięg... 2012, s.12].

W latach 2010-2011 mieszkańcy wsi stanowili ponad 60% osób żyjących poniżej granicy ubóstwa skrajnego i ustawowego (ponad 1,5 mln osób), podczas gdy udział ludności wiejskiej wśród ogółu ludności Polski stanowił mniej niż 40%. W 2011 roku w porównaniu z rokiem poprzednim odnotowano wzrost zasięgu skrajnego ubóstwa na wsi o około 1,5 p.p.

Wśród gospodarstw domowych rolników poziom ubóstwa jest skorelowany m.in. z powierzchnią użytków rolnych gospodarstwa. Poniżej ustawowej granicy ubóstwa znajdowało się w 2011 r. niemal 13,5% osób w gospodarstwach domowych rolników, a nieco ponad 13% żyło poniżej minimum egzystencji. W najtrudniejszej sytuacji były osoby mieszkające w gospodarstwach, w których powierzchnia użytków rolnych wynosiła mniej niż 2 hektary – wskaźniki zagrożenia ubóstwem skrajnym i ustawowym były dla nich około dwukrotnie wyższe niż dla ogółu osób w gospodarstwach domowych rolników.

Wyniki badań rynku pracy z uwzględnieniem zmiennej dotyczącej miejsca zamieszkania (miasto lub wieś), niezależnie od przyjętej metody, potwierdzają tezę o szczególnie niekorzystnej sytuacji ludności wiejskiej na rynku pracy [Kacprzak, Mazurkiewicz-Pizło 2011, Sawicka 2008 i inni]. Wynika to przede wszystkim z niewystarczającej liczby miejsc pracy zarówno na wsi, jak i w miastach dla ludności niezwiązanej z gospodarstwami rolnymi. Bezrobotni są nie tylko pracownicy byłych państwowych gospodarstw rolnych, ale również mieszkający na wsiach pracownicy zlikwidowanych przedsiębiorstw i instytucji pracujących na rzecz rolnictwa, a także osoby zatrudnione w innych likwidowanych bądź ograniczających miejsca pracy zakładach, w tym przede wszystkim ludność dwuzawodowa. Drugim istotnym czynnikiem wpływającym na poziom bezrobocia na wsi jest zmniejszenie środków Funduszu Pracy na aktywne programy walki z bezrobociem, co spowodowało ograniczenie liczby osób objętych tymi programami (praca subsydiowana, szkolenia, staże, przygotowanie zawodowe dorosłych, prace społecznie użyteczne) [Stan... 2012, s.2].

Wśród bezrobotnych w Polsce mieszkańcy wsi stanowią około 43-45%. W końcu 2011 r. w urzędach pracy zarejestrowanych było 874,5 tys. bezrobotnych zamieszkałych na wsi. W porównaniu do stanu z końca 2010 r. liczba bezrobotnych na terenach wiejskich

zwiększyła się o 2,1% [Stan... 2012, s. 5]. Tym samym odsetek osób zamieszkałych na wsi wśród zarejestrowanych bezrobotnych wzrósł z 43,8% do 44,1%. W IV kwartale 2011 r. ludność aktywna zawodowo stanowiła 56,3% ogółu ludności powyżej 15. roku życia, w tym 56,4% w miastach i 56,1% na wsi. W ujęciu rocznym nastąpił wzrost ogólnego wskaźnika aktywności zawodowej, na wsi i w miastach – odpowiednio o 0,5, 0,2 i 0,8 p.p. W przeciwieństwie jednak do lat poprzednich, tak jak i w 2010 r., poziom aktywności zawodowej ludności wiejskiej był niższy niż w miastach. Najwyższy, wynoszący 87,0%, poziom aktywności zawodowej ludności zamieszkałej na wsi zaobserwowano u osób w wieku 40-44 lat, stosunkowo niski wśród młodzieży od 15 do 24 lat (37,5%) oraz ludności w wieku poprodukcyjnym (7,6%). Ze względu na poziom wykształcenia najwyższy wskaźnik aktywności zawodowej ludności zamieszkałej na wsi charakteryzował osoby z wykształceniem wyższym (82,4%) oraz średnim zawodowym (75,0%). Natomiast najniższą aktywnością zawodową, na poziomie 22,3%, wykazywały się osoby z wykształceniem gimnazjalnym, podstawowym i niepełnym podstawowym.

Kwalifikacje mieszkańców obszarów wiejskich, niekiedy ich brak, stanowią jedną z ważniejszych barier do przezwyciężania bezrobocia i ożywienia gospodarczego obszarów wiejskich. Osoby o niższym poziomie wykształcenia są mniej mobilne zawodowo i jednocześnie nie przejawiają aktywności w celu uzyskania kwalifikacji pożądaných na rynku pracy. U podstaw tego zjawiska leży zazwyczaj brak motywacji do dalszego kształcenia się, jak również brak środków na dalsze kształcenie.

Na gorszy start i mniejsze szanse edukacyjne dzieci z obszarów wiejskich wpływa wiele barier związanych z funkcjonowaniem systemu oświatowego na wsi (np. ograniczenie dostępu do poradnictwa wspomagającego rozwój zdrowotny i edukacyjny najmłodszych dzieci, ograniczenie dostępu do przedszkoli, ograniczenie dostępu do internetu, większe niż w miastach zróżnicowanie poziomu kwalifikacji nauczycieli, gorsza oferta edukacyjna szkolnictwa ponadgimnazjalnego, mniejsze możliwości kształcenia ustawicznego dorosłych), a także konieczność zaspokajania specyficznych potrzeb występujących w tym środowisku (np. w okresie intensywnych prac polowych), pokonywania barier związanych z sytuacją materialną rodzin wiejskich oraz ich aspiracjami edukacyjnymi [Program... 2000]. Również infrastruktura edukacyjna, społeczna, teleinformatyczna i kulturalna na obszarach wiejskich jest niedoinwestowana oraz niedostosowana do lokalnych potrzeb.

Pomimo wyraźnie niższego poziomu wykształcenia mieszkańców obszarów wiejskich w porównaniu z miastem poziom ten permanentnie się poprawia. W największym stopniu zwiększyła się liczba i odsetek ludności legitymującej się wyższym oraz średnim wykształceniem. W 2004 roku wyższe wykształcenie miało tylko 5,1% mieszkańców wsi (wzrost o 4,2 p.p.), co najmniej średnie – 27,4% (wzrost o 9,2 p.p.), a ponadgimnazjalne – 59,2% (wzrost o 7,7 p.p.). Równocześnie zmniejszył się odsetek ludności wiejskiej z wykształceniem podstawowym, niepełnym lub bez wykształcenia szkolnego z 36,0% w roku 2004 do 26,4% w roku 2010. Przy czym w miastach wzrost poziomu wykształcenia ludności był jednak wyższy niż na wsi, co nie niweluje dystansu kwalifikacyjnego ludności miast i wsi.

Jedną z ważniejszych zmiennych warunkujących poziom wykształcenia są niskie dochody ludności na wsi. Powoduje to relatywnie małe, znacznie niższe niż w miastach, wydatki gospodarstw domowych na wsi na edukację. W roku 2010 przeciętne gospodarstwo domowe na wsi dysponowało miesięcznym dochodem rozporządzalnym na jedną osobę w wysokości 953 zł, co stanowiło 79,9% średniego dochodu rozporządzalnego w kraju [Budżety... 2012, s. 7]. Kwota średnich miesięcznych wydatków na edukację w tychże gospodarstwach domowych na wsi wynosiła w 2010 r. 7,10 zł, podczas gdy w miastach –16,26 zł.

Na możliwości wzbogacenia, uzupełnienia wiedzy oraz doskonalenia kwalifikacji ludności coraz większy wpływ ma dostęp do internetu. Z badań budżetów gospodarstw domowych wynika, że 50,3% gospodarstw domowych na wsi (2010 rok) posiadało komputer osobisty z dostępem do internetu i było to prawie pięciokrotnie więcej niż w roku 2005 (10,7%)¹. Liczby te obrazują dużą zmianę cywilizacyjną, jaka w tym obszarze dokonała się na wsi, większa nawet niż w miastach (mimo iż odpowiednie wskaźniki dla miasta były wyższe i wynosiły 64,1% w roku 2010 i 28,2% w roku 2005). Tak istotna zmiana w poziomie wyposażenia gospodarstw domowych na wsi w komputer osobisty z dostępem do internetu ma fundamentalne znaczenie dla perspektyw uczenia się przez całe życie mieszkańców obszarów wiejskich – oczywiście także i w innych wymiarach takich jak, ułatwienia w załatwianiu różnych formalności, prowadzeniu działalności gospodarczej, dokonywaniu zakupów czy zdobywaniu wiedzy w ramach regularnej nauki szkolnej [Szanse... 2011].

WNIOSKI

Podjęte w artykule rozważania pozwalają na sformułowanie następujących wniosków:

1. Ekskluzja społeczna synonim wykluczenia społecznego jest pojęciem złożonym, trudno definiowalnym, obarczonym licznymi ekonomicznymi, społecznymi i kulturowymi konotacjami. Ekskluzja społeczna odnosi się do utrwalonej w czasie sytuacji nierównego dostępu do praw i instytucji oraz do drastycznego załamania się stosunków społecznych.
2. Ubóstwo to brak lub słaby dostęp do dóbr i usług, a ekskluzja to wykluczenie z miejsca i relacji w społeczeństwie. Ekskluzją objęte są grupy osób biednych i jednocześnie wyalienowanych, to znaczy grupy ludzi o niskich dochodach, słabych więziach społecznych i ograniczonym dostępie do życia społecznego i kulturalnego.
3. Na obszarach wiejskich kumuluje się wiele zjawisk ograniczających rozwój jej mieszkańców, w tym ciągle jeszcze niedostateczny poziom wykształcenia, przygotowanie zawodowe niedostosowane do potrzeb występujących w danym regionie, niższe aspiracje życiowe, trudniejszy dostęp do rynku pracy.
4. W kontekście kształcenia ekskluzja oznacza brak lub ograniczenie dostępu do edukacji, powodowane niedostatkiem środków finansowych, czynnikami instytucjonalnymi, sytuacyjnymi, psychospołecznymi, osobistymi bądź niemożnością dotarcia do właściwej informacji o możliwościach edukacyjnych.

LITERATURA

- Budżety gospodarstw domowych*, GUS, 2011, Warszawa, s. 7.
- Fedyszak-Radziejowska B. 2002: *Charakterystyka społeczno-ekonomiczna mieszkańców wsi*, [w] *Mieszkańcy wsi o integracji europejskiej: opinie, wiedza, poinformowanie*, L. Kolarska-Bobińska (red.), Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Filaszek K. 2005: *Ekskluzja i inkluzja – dwie strony tego samego problemu?* [w] *Ekskluzja i inkluzja społeczna*, J. Grotowska-Leder, K. Filaszek (red.), Wyd. Akapit, Toruń, s.45.
- Grotowska-Leder J. 2005: *Ekskluzja i inkluzja – dwie strony tego samego problemu?* [w] *Ekskluzja i inkluzja społeczna*, J. Grotowska-Leder, K. Filaszek (red.), Wyd. Akapit, Toruń, s. 38.

¹ Według danych GUS z 2008 roku zaledwie 36% mieszkańców wsi potrafi korzystać z wyszukiwarki internetowej, 23% potrafi wysłać maila z załącznikiem, a tylko 8% wie, jak prowadzić rozmowę głosową za pomocą internetu. Te dane bardzo dobrze obrazują bariery, z jakimi się spotka ludność wiejska w czasach, w których normą jest umiejętność korzystania z nowoczesnych technologii.

- Kacprzak M., Mazurkiewicz-Pizło A. 2011: *Wybrane aspekty rynku pracy na obszarach wiejskich Polski w latach 2003-2010*, [w] *Ekonomia*, t. 1, J. Sokołowski, G. Węgrzyn (red.), Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny, Wrocław.
- Kamiński R. 2005: *Aktywność społeczności wiejskich. Stare potrzeby, nowe impulsy* [w] *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*, A. Rosner (red.), Wyd. IRWiR PAN, Warszawa.
- Karwacki A. 2005: *Pegeerowska lokalność. Kierunki zmian i wyzwania w kontekście działań inkluzywnych*, [w] *Ekskluzja i inkluzja społeczna*, J. Grotowska-Leder, K. Filaszek (red.), Wyd. Akapit, Toruń s. 102.
- Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski*, 2003, www.ips.uw.edu.pl
- Program rozwoju edukacji na obszarach wiejskich na lata 2008-2013*, Ministerstwo Edukacji Narodowej, 2000, Warszawa.
- Rek M., Woźniak W. 2005: *Wyrównywanie szans? Reforma polskiego systemu edukacji a realizacja idei inkluzji społecznej*, [w] *Ekskluzja i inkluzja społeczna*, J. Grotowska-Leder, K. Filaszek (red.), Wyd. Akapit, Toruń s. 138.
- Sawicka J. 2008: *Sytuacja kobiet wiejskich na rynku pracy: badania empiryczne*, J. Sawicka (red.), Wyd. Wieś Jutra, Warszawa.
- Stan i struktura rejestrowanego bezrobocia na wsi w 2011 roku*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, Departament Rynku Pracy, 2012, Warszawa.
- Szanse edukacyjne na obszarach wiejskich*, Forum Debaty Publicznej, Warszawa, 2011.
- Tarkowska E. 2005: *Kategoria wykluczenia społecznego a polskie realia*, [w] *Skazani na wykluczenie*, M. Orłowska (red.), Wyd. Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa, s. 21.
- Tarkowska E. 2006: *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Koncepcje i polskie problemy*, [w] *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian*, J. Wasilewski (red.), Wyd. Scholar, Warszawa, s. 21.
- Trutkowski C., Mandes S. 2005: *Kapitał społeczny w małych miastach*, Wyd. Scholar, Warszawa.
- Zasięg ubóstwa w Polsce w 2011 r. na podstawie badania budżetów gospodarstw domowych*, GUS, 2012, Warszawa, s. 12.

Małgorzata Raczkowska

SOCIAL EXCLUSION IN RURAL AREAS OF POLAND

Summary

This article presents reflections on social exclusion. The theoretical part presents the definitions and relationships between poverty and social exclusion. We then consider the objective (measurable) factors reflecting social exclusion in rural areas of Poland. The extent of poverty, unemployment and level of education of the rural population, is presented.

Adres do korespondencji:
dr Małgorzata Raczkowska
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej
ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa
e-mail: malgorzata_raczkowska@sggw.pl